

УДК 284.2+1(091)

*Антон Шаповал***ІСТОРИЯ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО ВЧЕННЯ
АНТИТРИНІТАРИЇВ НА ТЕРИТОРІЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ**

У статті розглянуто особливості соціально-філософського вчення антитринітаріїв, історичний процес розвитку богословського вчення соцініан та його поширення на території Речі Посполитої. Особливу увагу в статті приділено ставленню В.-К. Острозького до антитринітарного руху.

Ключові слова: антитринітаризм, соцініани, В.-К. Острозький, аріани, Фауст Социн.

*Anton Shapoval***THE HISTORY OF SOCIAL AND PHILOSOPHICAL TEACHING
OF THE NONTRINITERIANISM IN THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH**

This article considers feature of the social and philosophical teachings of the Arians. Historical development of the theological doctrine of the Arians and its spread within The Polish-Lithuanian Commonwealth. Particular attention is paid to the relation of V.-K. Ostrozhszky to the movement Arians. Nontrinitarianism – ecclesiastical movement which, for various reasons, didn't acknowledge and denied the dogma of the Holy Trinity about of three single entity incarnation of God. Formation and development of Ukrainian nontrinitarianism done under the influence of both Western Reformation and local heretical rationalist movement. They left a significant mark in various national philosophical and religious ideas of the time history of the national religion and science. Significantly had enriched culture, education, literature polemical particular.

Keywords: nontrinitarianism, sotsiniany, V.-K. Ostrozky, Arians, Faust Sotsyn.

*Антон Шаповал***ИСТОРИЯ СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКОГО УЧЕНИЯ АНТИТРИНИТАРИЕВ
НА ТЕРРИТОРИИ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ**

В статье рассмотрено особенность социально-философского учения ариан, исторический процесс развития богословского учения ариан и их распространение на территории Речи Посполитой. Отдельное внимание в статье уделено отношению В.-К. Острожского к движению ариан.

Ключевые слова: антитринитариизм, социнцианы, В.-К. Острожский, ариане, Фауст Социн.

В епоху Середньовіччя поняття «Трійці» стало дискусійним між католиками і православними. Новою хвилею посилення цих дискусій була Реформація. З появою та розвитком Реформації поживалося критичне мислення, щодо встановлених догматів, почали виникати нові філософські, етичні, соціальні та політичні моделі, форми релігійного та світського життя. За рахунок синтезу протестантських догм та вільнодумства, в новому світі з'являється та набирає широкої популярності один із антиклерикальних рухів – антитринітаризм.

Антитринітаризм – релігійний християнський рух, який з тих чи інших причин заперечував чи не визнавав догмату Святої Трійці про єдину сутність трьох іпостасей Бога.

Антитринітаризм в Україні є актуальним для вивчення, оскільки сприяв приєднанню української шляхти та міщан до польської культури, його можна розглядати як своєрідну колонізацію. Але, якщо різні реформаційні вчення могли приймати шляхтичі, які повністю порвали з православними традиціями, то антитринітаризм виступав як прийнятна форма протестантизму для тих, хто був тісно пов'язаний з православ'ям. Це характеризується деякими вченнями антитринітаризму.

В українській релігієзнавчій науці звернення до антитринітаризму мало вибіркового характеру. Цей рух не став об'єктом глибокого наукового дослідження. У працях Є. Бурдіна, А. Колодного, В. Лубського, М. Любовича, О. Соболевського, Ю. Яворського проаналізовано реформаційні пам'ятки і літературу українського походження. Також вагоме значення мають наукові розвідки історичного розвитку антитринітаризму А. Белова, А. Гараджі, В. Крестьянінова, П. Яроцького, В. Єленського. Важливим етапом в осмисленні феномену антитринітаризму та його конфесійних відгалужень стали наукові розробки А. Гуревича, П. Кральнока, П. Яроцького. Здійснити комплексний релігієзнавчий аналіз антитринітаризму у своєму дисертаційному дослідженні намагався О. Соколовський [6, с. 4]. Але антитринітаризм в Україні залишається до сьогодні маловивченим і потребує більш ґрунтовного аналізу та дослідження.

По-перше, він не перетворився на конфесію з канонізованими догмами та культами. Наприкінці XVI ст. серед представників цього руху утвердилася думка про те, що не важливо, які догмати і ритуали у християн, головне, щоб вони дотримувались євангельської моралі. Тому серед прихильників анти-тринітаризму були люди, яким симпатизували погляди згаданого вчення, але вони не зраджували православним традиціям чи католицьким. До яскравих прикладів належав князь Костянтин Острозький.

По-друге, анти-тринітаризм увібрав у себе елементи української та білоруської культур, оскільки жителі східних земель Речі Посполитої брали активну участь в анти-тринітарному русі, розробляли його ідеологію. Вони перекладали біблійні твори та друкували книги староукраїнською мовою. Анти-тринітаризм поширювався та мав потужну підтримку на Волині й Київщині, які були малополонізовані.

Першим ідеологом анти-тринітаризму був іспанський теолог, лікар та науковець – Мігель Сервет. Він заперечував догмат про Трійцю, доводив перевагу Нового Заповіту над Старим. Виклав ідеї у своїх основних працях «Про помилки троїчності» (1531) та «Відновлення християнства» (1553).

Також серед представників європейського анти-тринітаризму потрібно виділити іспанського художника Хуана де Вальдеса, італійських гуманістів Себастьяна Кастелліона, засновників соцініанства Лелія Соціна і його племінника Фауста, Бернарда Окіно, Павла Альціата, Валентина Гентілія, Франциска Станкара.

У Європі проти анти-тринітаріїв починаються репресії та переслідування. Багато ідеологів емігрують у Річ Посполиту. Тут вони починають свою пропаганду, наverting у свій рух багатьох місцевих протестантів. Франциск Лісманіні після зустрічі з Социном розпочав поширювати твори анти-тринітаріїв у Польщі. Згодом до Польщі емігрував Франциск Станкар. Він зробив величезний внесок в організацію громад анти-тринітаріїв в Речі Посполитій та Україні зокрема. До цього руху приєднуються кальвіністські проповідники. Залишивши у 1561 р. домівку лише на один рік, кальвініст Станіслав Сарницький, майбутній суперінтендант дистрикту Руського, після повернення змушений був констатувати, що у зборі застав тільки двох проповідників, не «заражених» аріанськими поглядами [1, с. 259].

Лідери кальвінізму намагалися зупинити внутрішній розкол. Упродовж 50-х років XVI ст. склалися синоди, на яких відбувалися диспути обох сторін, але розкол все збільшувався. На Піотрівському синоді у 1565 році підтвердився розкол, і кальвіністи оголосили відкрити війну анти-тринітаріям, по суті, підтримуючи католицьку церкву. На православній території Речі Посполитої анти-тринітарії знаходять підтримку місцевих єретично-раціоналістичних течій.

Становлення і розвиток українського анти-тринітаризму відбувався під впливом як західних реформаційних, так і місцевих єретично-раціоналістичних рухів. У цей час анти-тринітаризм в Україні проходить два етапи. Перший – середина 60 – 70-ті роки – яскраво виражений зв'язок з єретичною традицією. Анти-тринітарська ідеологія мала радикально-критичну спрямованість і не мала під собою сильну догматику. В ній залишився соціальний мотив. За рахунок цього аріани, на відміну від класичного протестантизму, були привабливими для середньої та нижчої верств населення.

На початку становлення аріан в Україні відбувається диспут у релігійних, філософських, соціальних та політичних ідеях, а також відбувається організація становлення руху. Найвагоміший внесок вносили прихильники соціально-радикальних течій та деякі вчення анабаптистів.

Один із яскравих представників аріанства в Україні та Речі Посполитій – Петро Гонезій написав твір «Про сина Божого, людину Христа». Петро Вергерій, прочитавши її, назвав її «жахливою», де «вчення аріан виступає в оновленому вигляді» [3, с. 219–220].

Також Гонезій піддавав жорсткій критиці догмат про Трійцю. Виступаючи на Сецимінському синоді, він проголошує: «Я вважаю, що триєдність, єдиносутність, поєднання сутності і таке інше... є вигадкою людського розуму, і тому вони повинні бути... відкинутими, щоб повернутися тільки до Святого Письма, котре становить найнадійнішу основу віри» [3, с. 335]. Подібні заклики формували основу соціально-філософського вчення всіх анти-тринітаріїв, формуючи філософське вчення навколо заперечення догмату про «Трійцю». Заперечуючи триєдність Бога, вони відокремлювали три сутності, про які чітко було написано в Біблії. Тим самим вони формували новий погляд на метафізичне підґрунтя християнської віри. Відштовхуючись від закликів Лютера «Sola fide» («Тільки вірою») ми можемо пізнати Божественну сутність, а раціональні та логічні конструкції, якими оперували католики й православні, нічого не доводять і не пояснюють у розумінні сутності Божественної природи. На синоді у Бересті Петро Гонезій заперечував обряд хрещення немовлят. Це, на його думку, не відповідало ранньохристиянським звичаям, не випливало з Біблії, суперечило здоровому глузду.

Петро Гонезій виступає також проти влади і церкви. Завдяки цьому здобуває багатьох прихильників. Анти-тринітаризм починає набирати антикріпосницького характеру в соціально-політичних ідеях та у своїх вченнях наближається до анабаптизму. Під впливом цієї ідеї Павло Гжегож, представник литовських братів, на одному зі своїх виступів заявив до шляхтичів: «Ви не маєте права їсти хліб, здобутий потом ваших підданих, а самі повинні працювати. Ви не повинні також жити у маєтках, подарованих вашим пращурам за пролиття крові. Продавайте ваші маєтки і майно, а отримані гроші роздавайте бідним» [5, с. 70–71]. Соціальні погляди анти-тринітаріїв були досить радикальними. Вони прагнули до абсолютного оновлення людської сутності, повернення до образу життя перших християн. Цей проект

заснав краху, оскільки сама сутність християнства вже вкоренилася в економічну та соціальну природу європейського суспільства. Хоча такі погляди мали своїх послідовників на практиці. Деякі шляхтичі втілювали у життя ці ідеї, наприклад, волинянин Андрій Чаплич звільнив своїх селян від окремих повинностей. Воєвода подільський Ян Сененський заснував містечко Раків, де створив релігійну комуну.

Але такі утопічно-радикальні гасла більше захоплювали селян, ремісників та міську бідноту. Через це з'являлися угруповання, які по-різному трактували догмати. Шляхта, здебільшого, дотримувалася поміркованості у поглядах. Вони доводили, що обіймання високих посад, дотримання закону, володіння власністю і т.п. не суперечать Євангелію. Внаслідок протистоянь відбуваються синоди, після яких виходили полемічні видання щодо політичних та соціальних проблем.

На другому етапі свого становлення антитринітаризм еволюціонує в соцініанство. Позиції поміркованого крила зміцнюються. До нього приєднується все більше еліти та інтелігенції. Завдяки їхнім зусиллям у соціально-політичних питаннях ідеологія антитринітаріїв втрачає радикалізм. Головним у діяльності аріан було поглиблення вчення про Трійцю. Його розробка проводилася поступово: спочатку у формі «тритеїзму», потім – «дитеїзму» і, врешті, – «унітаризму». Тритеїсти розбивали Трійцю на три окремі Особи, а монотеїстичний характер християнства зберігали, стверджуючи, що Бог-Отець – вищий від інших Осіб Трійці. Дитеїсти обмежували кількість Божественних Осіб до двох – Бога-Отця і Бога-Сина. Син походив від Отця, але не мав усіх атрибутів Господа. Дух Святий, хоч і вважали за Особу, але Йому відмовляли у Божественності. На думку унітаріїв, єдиним Богом можна вважати тільки Отця. Христос залишався людиною, піднесеною до Божественної гідності тільки після смерті й воскресіння Богом-Отцем [4, с. 84].

Антитринітарії відстоювали класичний принцип протестантів «одне Письмо». Його оцінювали як головний критерій в оцінюванні істинності релігійних суджень і найдієвішу зброю у розгромі католицького вчення. Тут просвітлюються початки раціоналізму в аналізі біблійних текстів, проте антитринітаризм залишався на засадах абсолютного сприйняття Святого Письма буквально.

У перехідний період між антитринітаризмом та соцініанством рух охопив майже всі східні землі Речі Посполитої, стаючи грізним суперником кальвінізму. За даними В. Урбана, наприкінці XVI ст., у польсько-литовській державі діяла 171 антитринітарна громада, що об'єднувала приблизно 20–30 тис. віруючих. Характерною рисою антитринітарного руху XVI ст. є те, що він становив таку руйнацію католицизму, яка стала результатом Ренесансу [7, с. 128–129].

Вище вже згадувалося, що шляхта приймала та підтримувала антитринітаріїв. Також вона користувалась і їхніми послугами. Досить яскравим прикладом є князь Василь-Костянтин Острозький. Навіть у листі до Іпатія Потія В.-К. Острозький хвалив аріан, пишучи, що у них є друкарні, школи і велика кількість проповідників. Князь доручав їм написати антикатолицькі твори. На його замовлення аріанин Мотовило написав трактат, проти книги Петра Скарги «Про єдність Церкви Божої під єдиним пастирем». Твір Мотовила до нас не дійшов. Дещо можна довідатись з листів В.-К. Острозького, які приписують князю А. Курбському [2, с. 22].

Невідомо також, які контраргументи були наведені Скарзі, проте Мотовило проголосив Папу антихристом [2, с. 24].

Твір Мотовила не був опублікований, проте був відомим його сучасникам, адже поширювався в рукописах. Не виключено, що окремі частини твору Мотовила використовувались українськими полемістами. Ідея папи-антихриста була поширена і в творах С. Зизанія, І. Вишенського та ін.

Князь К. В. Острозький також замовляв твори протестанту Мартину Броневському, який написав полемічний твір «Апокрисис», що, своєю чергою, створили в друкарні антитринітарія Олексія Родецького. Також варто згадати протестанта Андрія Римшу. Для широкої політичної діяльності князь К.-В. Острозький видав дочку Катерину за кальвініста Кшиштофа Радзивіла «Перуна», а Єлизавету – за лідера литовських антитринітаріїв – Яна Кішку. Князя Острозького часто вважали таємним адептом антитринітаріїв.

Волинський шляхтич Кодіян Чаплич поширював свої єретичні ідеї в приватному листуванні, на шляхетських сеймиках, бенкетах та богословських диспутах. Також був покровителем феодосіян та їхнього ідеолога Косого. В історії України можна знайти багато шляхетських родин, які переходили з православ'я чи класичного протестантизму в різні антитринітарні течії та покровительствували над ними, наприклад, представники родин Гойських, Чапличів-Шпановських, Сенют. Виходячи з діяльності шляхетських родів у XV–XVI ст., можна дійти висновку, що це був сприятливий час для розвитку і поширення єретичних та вільнодумних рухів та їх впливів на всі сторони суспільного, політичного, економічного та культурного життя.

Ставлення до антитринітаріїв серед православних не було однозначним. З одного боку, в їхній особі вони вбачали «єретиків». Г. Смотрицький у віршованому зверненні до В.-К. Острозького, вміщеному в Біблії, закликав князя громити єретичні полки, тобто прихильників реформаційних вчень [2, с. 26]. З іншого боку, православні охоче використовували інтелектуальний та культурний потенціал протестантів, як ми можемо бачити вище.

Отже, аналізування діяльності антитринітаріїв та їх соціально-філософського вчення на території Речі Посполитої є неоднозначним завданням, оскільки тексти антитринітаріїв не збереглися, щоб надати їм належну оцінку. Інтерпретація фрагментів із листування, які свідчать про важливу роль протестантських рухів та діячів на території України, може призвести до хибних тлумачень їх філософських поглядів. Єдиним, що можна визнати: антитринітарії були потужним антиклерикальним рухом, пізніше, із сильною ідеологією. Вони залишили вагомий слід у різних вітчизняних філософсько-релігійних ідеях того часу та історії вітчизняної релігієзнавчої науки, значно збагатили культуру, освіту та полемічну літературу зокрема.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Будрин Е. А. Антитринитариин шестнадцатого века / Е. А. Будрин. – Казань : Типография Императорского Университета, 1886. – Выпуск 2 : Фауст Социн. – 323 с.
2. Крالیук П. М. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. [Текст] : [монографія] / П. М. Крالیук. – Острог : Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2007. – 206 с.
3. Любавич Николай. История реформации в Польше: Кальвинисты и антитринитариин / Н. Любавич. – Варшава, 1883. – 347 с.
4. Нічик В. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI – початок XVII ст.) [Текст] / В. М. Нічик, В. Д. Литвинов, Я. М. Стратій; АН УРСР, Ін-т філос. – К. : Наукова думка, 1990. – 382 с.
5. Подокшин С. А. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы. (Вторая половина XVI начало XVII в.) / С. А. Подокшин. – Минск : Наука и техника, 1970. – 224 с.
6. Соколовський О. Л. Антитринітаризм і соцініанство в Україні: еволюція віровчення [Текст] : автореф. дис.... канд. філос. наук : 09.00.11 / Соколовський Олег Леонідович; Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. – Житомир, 2011. – 15 с.
7. Urban W. Losy braci polskich od założenia Rakowa do wygnania z Polski. Odrodzenie i reformacja w Polsce. – Warszawa, 1956. – 488 с.

Рецензент – доктор філософських наук, професор, проректор з науково-методичної роботи Національного університету «Острозька академія» **П. М. Крالیук**